

УДК (309)/((476)/(474.5):222.6]

Марина Філіпович*

ПОЛОЦЬКА ЗЕМЛЯ У БІЛОРУСЬКО-ЛИТОВСЬКІЙ ЛІТОПИСНІЙ ТРАДИЦІЇ

Стаття присвячена дослідженню легендарного сюжету про Полоцьк у другому зводі білорусько-литовських літописів. Розглядаються причини виникнення «Повісті про Полоцьк», її ідейний зміст, джерела, що були використані літописцем. Здійснено спробу розкрити проблему авторства «Повісті про Полоцьк».

Ключові слова: Полоцька земля, білорусько-литовські літописи, легендарна частина, літописець, Велике князівство Литовське.

Статья посвящена исследованию легендарного сюжета про Полоцк во втором своде белорусско-литовских летописей. В статье рассматриваются причины возникновения «Повести про Полоцк», ее идейное содержание, источники, которые были использованы летописцем. Сделано попытку раскрыть проблему авторства «Повести».

Ключевые слова: Полоцкая земля, Великое княжество Литовское, белорусско-литовские летописи, легендарная часть, летописец.

The article is devoted to the research of legendary plot of Pollock in the second vault of Byelorussian-Lithuanian chronicles. There is an examination of the reasons of origin of «Stories about Pollock», its ideological maintenance, sources, which were used by a chronicler. There is an attempt to reveal the problem of authorship of «Stories about Pollock».

Key words: Polockaya land, Great duchy Lithuanian, Byelorussian-Lithuanian chronicles, legendary part, chronicler.

Напружена боротьба між Литовською та Московською державами наприкінці XV–XVI ст. за землі колишньої Русі точилася не лише шляхом військових дій та дипломатичних суперечок. Одним з її інструментів було створення та поширення офіційних за своїм походженням творів публіцистичного характеру, що доводили велич та давнє походження власної правлячої династії та принижували династію свого супротивника. На теренах Московського князівства поширення легенди про походження литовських князів від «раба» «Гегімініка» пов'язано з ім'ям православною діяча Спиридона-Сави¹. Пізніше родовід литовських князів у версії Спиридона-Сави було відхилено урядом Івана IV. Виникла офіційна переробка «Послання», відома під назвою «Сказання про князів володимирських». «Сказання» дещо піднімало престиж литовських князів: Гедимін тут вже «муж храбр

* **Філіпович Марина** – аспірантка кафедри давньої та нової історії України Київського Національного Університету імені Т. Г. Шевченка.
Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Ульяновський В. І.

зело и велика разума»². Тим не менш родовід литовських князів досить широко розповсюджувався на території Московської держави як у редакції «Послання» Спиридона-Сави, так і у редакції «Сказання про князів володимирських».

Поряд з подібними генеалогіями на теренах Московського князівства існували й інші генеалогії правлячої литовської династії, зокрема, рід литовських князів виводився від князів полоцьких³. Такі вигадані родоводи, служили свого роду ідеологічним обґрунтуванням та виправданням територіальних претензій Московської держави на землі колишньої Русі, що входили до складу ВКЛ. Вагомими контраргументами таким версіям були «Хроніка Великого князівства Литовського та Жмоїтського» і «Повість про Полоцьк»⁴ зокрема.

За легендою, син Ердівіла-Скирмонта Мингайло походив пішов на Полоцьк, розбив полочан та став князем полоцьким⁵. Після його смерті полоцький стіл зайняв його син Гінвіл. Одружившись на дочці тверського князя, він став «русинном», тобто охрестився за православним обрядом, у зв'язку з чим прийняв ім'я Борис. У Бориса були син Гліб та дочка Парасковія. Гліб помер молодим, не залишивши після себе нащадків⁶. Згідно з літописами Рум'янцевським, Ольшевським та Рачинського у Гінвіла був син Роволод-Василь, а у того – син Гліб та дочка Парасковія⁷.

Сказання про Полоцьк є однією зі вставок до основного тексту легенди, про що, зокрема свідчать наступні слова, якими завершується оповідання: «и възвратимся воспак»⁸, але вставкою, що органічно увійшла до складу легендарної частини. За своїм ідейним змістом легенда про Полоцьк абсолютно узгоджується з текстом «Хроніки Великого князівства Литовського і Жмоїтського»: «Повість про Полоцьк»⁹, як і «Хроніка», стверджує права Литовської держави на землі колишньої Русі.

Сюжетом про Полоцьк у білорусько-литовських літописах зацікавилися історики, що вивчали соціальний та політичний устрій середньовічного міста¹⁰. Дослідники білорусько-литовського літописання в своїх роботах звертали увагу на цей літописний сюжет, проте його ґрунтовний аналіз виходив поза рамки їх досліджень¹¹.

Білоруський дослідник Ю. Заяць висловив думку про те, що автор «Повісті про Полоцьк» використав в якості свого джерела втрачені полоцькі літописи¹². Основними аргументами історика на користь цього є – збіг імен міфічних Гінвіловичів та реальних полоцьких князів Всеславичів; наявність оригінальних свідчень про заснування князем Борисом міста Борисова на р. Березині та Борисоглібського монастиря на Бельчицях. Безпосереднім джерелом під час опису власне походу Мингайла на Полоцьк міг бути, на його думку, або Іпатіївський літопис, або загублений полоцький.

Як окремих сюжет «Повісті» Ю. Заяць розглядає життє св. Парасковії – сестри останнього Гінвіловича Гліба. Перша його частина, як зазначає Заяць, увібрала окремі елементи «життя» св. Євфросинії та її двоюрідної сестри Євпраксії. Наявність цього «життя» у літописах, на думку дослідника, є свідченням фальсифікаторської діяльності осіб, що готували церковну унію¹³.

Думка, висловлена білоруським дослідником стосовно полоцьких літописів як джерела «Повісті» є надзвичайно привабливою, проте, попри наведені ним дані, не безсумнівною. Виходить, що оповідання про Полоцьк легендарної частини другого літопису акумулювало в собі цілий ряд джерел, таких як Іпатіївський літопис, гіпотетичний полоцький літопис та житіє св. Єфвросинії Полоцької. Отже, невеличка «Повість про Полоцьк» є твором, складніший за саму «Хроніку Великого князівства Литовського та Жмоїтського».

Як було зазначено, одним з основних аргументів історика на користь версії про полоцький літопис є наявність в «Повісті про Полоцьк» оригінальної інформації про заснування князем Борисом Всеславичем міста Борисова. В давньоруських літописах м. Борисів згадується вперше під 1128 р. в якості невеликого прикордонного пункту¹⁴. Інформація про діяльність легендарного князя Бориса «Повісті» знаходить відповідність в «Історії Російській» Василя Татищева, де під 1102 р. повідомляється, що «Борисъ Всеславичъ Полоцкій ходиль на Ятвягъ и побѣди ихъ, возвратясь поставиль градъ Борисовъ во свое имя и людьми населиль»¹⁵. Наводячи звістку про похід Бориса Всеславича на ятвягів та заснування ним міста Борисова, В. Татищев не документує її посиланнями на своє джерело,¹⁶ що він зазвичай робить в своїй «Історії». На відміну від звістки Татищева, «Повість про Полоцьк» містить невеличку, але важливу деталь – місто побудовано саме на річці Березині. В «Історії» зведення міста Борисова пов'язується безпосередньо з походом полоцького князя на ятвягів.

До останнього часу в історичній науці панувала думка про те, що В. Татищев у своєму розпорядженні мав втрачений полоцький літопис. Безперечним доказом цього були ті унікальні свідчення стосовно Полоцька, які містяться в «Історії Російській». О. Толочко ґрунтовно довів, що у розпорядженні В. Татищева не було жодних джерел, невідомих сучасній науці, а вся інформація, що перевищує обсяг відомих літописів, має бути віднесена на рахунок авторської активності самого Татищева¹⁷. Порівнявши дві існуючі версії та численні списки «Історії Російської», дослідник помітив, що її автор весь час плутався у посиланнях на свої джерела. Так, в розділі «О последовавших Нестору летописателях» Татищев стверджував, що літописець Єропкина був складений у Полоцьку, а Хрущова – в Смоленську¹⁸. В іншому місці зазначено, що літопис Єропкина виник на Волині, а Хрущова у Полоцьку. Також, ці літописи не були детально описані в сьомому розділі «Історії Російської» («О списках или манускриптах»). На думку О. Толочка, таке скромне місце, що відводиться характеристиці цих літописів у сьомому розділі, відображає їх вторинний характер в очах Татищева¹⁹. Остаточо не зрозуміло також, як саме Татищев користувався обома літописами. Як зазначив історик, в його розпорядженні були виписки з рукописів Єропкина та Хрущова²⁰. Але з іншого місця «Історії» стає зрозумілим, ніби виписки зі свого рукопису Татищеву запропонував сам Хрущов²¹.

Отже, згадка про заснування міста Борисова князем Борисом у «Повісті» та «Історії Російській» не може сама по собі бути аргументом на користь того, що літописець та автор «Історії» в якості свого джерела використали полоцький

літопис. Версія про зведення міста Борисова князем Борисом могла бути вигадана як білоруським книжником, так і В. Татищевим. Подібних прикладів в легендарній частині достатньо²².

У «Повісті про Полоцьк» відсутні будь-які текстологічні збіги із зазначеними джерелами (з давньоруськими літописами, житієм преп. Євфросинії, «татищевськими звістками»). Проте цього не достатньо, щоб стверджувати, що подібні джерела не були відомі літописцю. Як відомо, автор легендарної частини другого білорусько-литовського зводу так само довільно використав свідчення і Галицько-Волинського літопису²³.

Свідчення про Бориса Всеславича, його сина Рогволода Борисовича та онука Гліба Рогволодовича є в давньоруських зводах. Але, звістки про Полоцьк у літописах нечисленні, уривчасті та, як правило, відділені одна від одної масою інших звісток²⁴. Автору «Повісті про Полоцьк» було б надзвичайно складно зібрати їх в одному невеличкому творі (якщо прийняти версію про те, що літописець в якості свого джерела використав київський літопис).

Як було зазначено вище, «Історія» та «Повість», сходячись в тому що князь Борис звів однойменне місто, по-різному подають цю інформацію. Таку важливу деталь, що полоцький князь побудував місто на річці Березині можна було б прийняти за свідчення гіпотетичного полоцького літопису. Але така деталь (разом з інформацією про полоцькі храми) може бути свідченням того, що автору «Повісті про Полоцьк» були добре відоме саме місто та його околиці.

Друга редакція «Повісті» подовжує рід полоцько-литовських князів ще на одну особу – на князя Рогволода-Василя Борисовича²⁵ (така деталь, разом з рядом інших, відрізняє в цілому першу редакцію «Хроніки» від другої). Саме другий варіант генеалогії прийшлих литовських князів, який, як кальку, можна накласти на реальну генеалогію полоцьких князів Всеславичів, і є черговим аргументом на користь версії про полоцький літопис як джерело «Повісті про Полоцьк». Залишається незрозумілим, чому подібний варіант відразу не було включено до тексту «Повісті».

На нашу думку, джерелом цієї інформації необов'язково могло бути наративне джерело. Пам'ять про князя Бориса Всеславича, якому полочани зобов'язані були своїми вольностями, його сина Рогволода та їх нащадків століттями зберігалася на теренах Полоччини. До того ж імена цих полоцьких князів (як світські, так і хресні) були увічнені ще в XII ст. на великих валунах, що знаходились на теренах Полоччини – шести так званих «Борисових каміннях» та одному «Рогволодовому».

В історичній науці по-різному вирішувалося питання стосовно призначення цих валунів з великими урочистими написами. Їх розглядали як надгробок полоцького князя (Д. Рішардот)²⁶, як прикордонні знаки, князівства (Е. Канкрін)²⁷, як сакральні об'єкти (Е. Канкрін, А. Сапунов, Л. Алексєєв, Б. Рибаків)²⁸. А. Сапунов з'ясував, що каміння були пов'язані з давнім аграрним святом перших ярових сходів, до якого ще в XII ст. віднесли день святих Бориса та Гліба (2 травня)²⁹. Цю думку розвинув Б. Рибаків, який прийшов до висновку, що написи на камінні та хрести з Голгофою символізували перетворення язичницьких олтарів на християнські й були зроблені під час страшного голоду, в дні борисо-

глібських аграрних свят³⁰. Про безпосередній зв'язок імені полоцького князя Бориса з аграрними обрядами та культом Бориса та Гліба також свідчить випинання імені цього князя на найвиднішому місці біля хреста на «Борисових каміннях». А також те, що незважаючи на ім'я самого замовника напису на «Рогволодовому камінні» – Рогволод-Василь – хрест мав назву Борисоглібський, і над ним було збудовано часовню на честь Бориса та Гліба³¹.

«Борисове каміння» було відоме польському хроністу XVI ст. Мацею Стрийковському. Він у своїй «Кроніці» використав інформацію про камінь та напис на ньому в якості аргументу на користь князювання у Полоцьку Бориса Гінвіловича (слідом за білорусько-литовськими літописами, Стрийковський вважав, що написи належали не Борису Всеславичу, а Борису Гінвіловичу)³². Саме таким чином польський хроніст XVI ст. за допомогою давніх пам'яток намагався пояснити «темні» моменти історії Полоцької землі.

Отже, пам'ять про полоцьких князів Бориса-Рогволода, Рогволода-Василя у свідомості полочан зберігалася і завдяки існуванню на теренах Полоччини цих матеріальних пам'яток.

З ім'я полоцького князя (Бориса Всеславича) історична традиція пов'язувала створення першої полоцької «конституції» – «ряду» між князем та полочанами, сліди якого дослідники виявляють в тексті привілею короля Сигізмунда I Полоцькій землі 1511 року³³. На думку Б. Флорі, легенда про Полоцьк не випадково пов'язувала заснування полоцького Софійського собору та Спасо-Євфросинівського монастиря з ім'ям князя Бориса. Св. Софія та жіночий монастир ще в першій половині – середині XVI ст. перебували під колективним патронатом Полоцької землі, що мала право призначати старост – «опікунів» для нагляду за станом їх майна. Встановлення такого патронату, на думку дослідника, могло пов'язуватися з відповідним пожалуванням полоцького князя Бориса³⁴. Орієнтацією полоцької історичної традиції на особу князя Бориса Всеславича, наголошує Б. Флоря, необхідно пояснювати і збереження в історичній пам'яті полочан свідчень про його нащадків³⁵.

Проте, як було нами зазначено, у першому варіант «Повісті про Полоцьк» не згадується князь Рогволод-Василь. Відсутність імені цього князя у першій редакції «Повісті», як і появу свідчень про нього у другій, важко пояснити, якщо прийняти версію, що автор «Повісті» мав у своєму розпорядженні полоцький літопис.

Поява імені Рогволода у другій редакції «Повісті»³⁶ могла бути відповіддю на поширені на теренах Московії генеалогії литовських князів, рід яких виводився саме від князів полоцьких. Існувало декілька версій подібних родоводів. В одній з найбільш ранніх рід литовських князів виводився від сина Володимира Святого Ізяслава³⁷: «У великого князя Володимера Святославича другої сынъ Изяславъ, у Изяслава сынъ Брячиславъ, у Брячислава сынъ Всеславъ, у Всеслава сынъ Борисъ, у Бориса сынъ Рагволодъ, у Рагволода сынъ Ростиславъ, у Ростислава сынъ Давиль, у Давила сынъ Видъ... у Вида сынъ Троень, у Троена сынъ Видень, у Витеня сынъ Гедиманъ...»³⁸.

Інший варіант цієї легенди («Начало государем Литовскихъ») містить Воскресенський літопис:

«Прииде на Полотцкие князи на Рогволодовичи князь велики Мстиславъ Володімеровичъ Манамашъ и Полотецкъ взялъ, а *Рогволодовичи* убежали в Царьградъ. Литва в ту пору данъ дааше князем Полотцкимъ, а владома своїми гедманы, а города Литовские тогда, іже суть ныне за кралемъ, обладаны князями Киевскими, іные Смоленскими, іные Полотцкими. І оттоле Вільна приложися данъ даяти королю Угорскому за страхованье великого князя Мстислава Володимировича, і Вильняне взяша собѣ іс Царяграда князя Полотцкого Ростислава Рогволодовича детеи: Давила князя да брата его Мовколда князя [...] А у Мовколда князя сынъ Миндовгъ. У Миндовга князя дѣти: Вышлегъ да Домантъ [...] И по великому князе Миндовге седе на великому княженіи Литовскомъ Давиловъ сынъ Видъ [...] А по немъ седѣ... Видовъ сынъ Проидень... А потомъ седѣ... Проидень сынъ Вітень... А Витень сынъ Гедіманъ князь великий ...»³⁹.

Полоччина пов'язується з ім'ям князя Рогволода і у «Посланні» Спиридона-Сави: «Строй [великий князь тверський Олександр Михайлович. – М. Ф.] Луки Велие, и Видбеск, и Ротвогодовщину...»⁴⁰.

Таким чином, у генеалогіях литовських князів, що були поширені на території Московії та широко застосовувалися у її політичній практиці, Полоцька земля завжди була пов'язана з князем Рогволодом та його нащадками. Традиція ця сягає давніх часів. Яскравим свідченням цього є фінальна частина легендарного сказання про Володимира, Рогнеду та Ізяслава, що міститься в Лаврентіївському літописі під 1128 р.: «И оттолѣ мечъ взивають Роговоложи внуки противу Ярославли внуков»⁴¹. Сама «Повість» та продовження роду литовських князів Гінвіловичів на князя Рогволода-Василя у її другому варіанті повинні були стати важливим контраргументом подібним версіям стосовно походження литовської великокнязівської династії⁴².

Генеалогія початкового варіанту «Повісті» має наступний вигляд: Борис (Гінвіл) та його діти Гліб і Парасковія. Оповідання про княжну, що постриглася у «черниці у святого Спаса в монастири над Полотою», де вона «мешкала... книги пишучи на церков», безперечно, має на увазі полоцьку княжну Євфросинію, яка померла у 1173 р. та була зарахована до ліку святих ще в домонгольські часи. В «Повісті про Полоцьк» вона, проте, названа іншим ім'ям – Парасковія. Тут повідомляється про її від'їзд до Риму та поховання її у цьому місті. Тоді як преп. Євфросинія Полоцька померла під час паломництва до Єрусалиму, а тіло її було перенесено до Києво-Печерського монастиря⁴³. А Сапунов довів, що поява такої легенди була наслідком того, що Євфросинія помилково була ототожнена зі своєю двоюрідною сестрою Євпраксією. А остання, в свою чергу, з ранньохристиянською мученицею Праксидою (II ст.), яка дійсно була похована у Римі, де на її честь і було побудовано храм⁴⁴. Легенда ж про Параскеву виникла в XVI ст., ймовірно, в осередді католицької общини Полоцька, яка утворилася після заснування у ньому у 1498 р. кляштору бернардинців⁴⁵. А потрібна була вона католикам

та уніатам, зацікавленим у тому, щоб мати «свого», місцевого покровителя, авторитетного одночасно і в очах католицького світу⁴⁶.

Саме така, вже готова легенда про святу Параскеву і була використана католиком за віровизнанням автором «Повісті».

Як вірно відзначали дослідники, весь текст легендарної частини в цілому вирізняється байдужістю до релігійних питань. Така індиферентність вповні узгоджується з ситуацією у ВКЛ першої половини XVI ст. З огляду на це, текст «Повісті про Полоцьк» іде в розріз з текстом усієї «Хроніки». Серед всіх нащадків Палемона лише Гінвіл, який осів у Полоцьку, став «русином». І цей факт особливо підкреслюється автором «Повісті»: «И поиметь Кгинвил дочку у великого князя тверського Бориса именем Марью, для которое жь окриститися в руску вцру, и дали ему имя тестя его, князя тверського, Борис... И будучи ему русином, был вельми набожен и вчинил церков каменную в Полоцку святое Софии, другую святого Спаса, девич монастырь уверх реки Полоты от града у полумили, третию церков на Бельници святых Бориса и Глцба монастырь»⁴⁷.

Про Гліба сказано, що він «в молодых лцтех своих, княживши немного лцт в Полоцку, и умре, и положен бысть у святое Софии в Полоцку со отцом своим во одном гробе»⁴⁸. Якщо за князем Гінвілом-Борисом стоїть реальний полоцький князь Борис Всеславич, то за князем Глібом дослідники (беручи, до уваги насамперед другу редакцію «Повісті») вбачають його онука, сина Рогволода Борисовича. Про Гліба є згадки в давньоруських літописах: під 1180 р. він згадується в якості союзника Давида Смоленського та називається князем друцьким⁴⁹.

На нашу думку, автор «Повісті» за легендарними князями вбачав не лише реальних персонажів полоцької історії, пам'ять про яких збереглася серед населення Полоччини⁵⁰. На вигаданих персонажів автор переніс і деякі риси святих Бориса і Гліба, культ яких, як відомо, існував на теренах Полоччини (набожність Бориса, юність Гліба, поховання останнього «у Полоцку у святое Софци со отцем своим у-в одном гробе»). Недаремно, в «Повісті про Повість» згадується Борисо-Глібську церкву Бельчиського монастиря («церков на Белници святых Бориса и Глцба монастырь»).

Отже, автор «Повісті» акумулював в своєму творі інформацію про святих, що вшановувалися на теренах Полоччини. А також відобразив історичну традицію про князя Бориса, який «дал им, подданным своим, волности" и вцчо мцти и в звон звонити, и по тому ся справовати, яко у Великом Новцгороде и Пьсковц...»⁵¹, та за часів якого були зведені більшість полоцьких храмів.

Автор «Повісті» непогано знав Полоцьк та його околиці. В цілому він вірно називає полоцькі храми і монастирі та зазначає місце їх розташування: «другую святого Спаса, девич монастыр уверх реки Полоты от града у полумили, третию церков на Белници святых Бориса и Глцба монастырь» [курсив авт. – М. Ф.].

У «Повісті» знайшли своє відображення і особливості внутрішнього життя Полоцької землі. Тема полоцького віча та полоцьких вольностей лейтмотивом проходить через всю «Повість». Автор сказання міг бути особисто знайомий з полоцькими порядками, зокрема, йому могли бути відомі й тексти велико-

князівських привілеїв Полоцькій землі⁵². У тексті «Повісті» тричі вживається зворот «мужи полочане» (пор. «мужики дручане», «мужики латыгала» в «Хроніці»). Такий термін є характерним саме для ранніх полоцьких грамот (початок – середина XV ст.)⁵³. Вперше він зустрічається в полоцькій підтверджувальній грамоті Кописького торгового договору між Полоцьком та Ригою від 14 травня 1407 р.: «Мы мужи полочане даемъ вѣдати, кто на сию грамоту оузритъ или оуслышитъ чстучи»⁵⁴. Можливо, літописець мав доступ до полоцького міського архіву або до канцелярій міста.

У «Повісті про Полоцьк» полоцькі порядки двічі порівнюються з новгородськими та псковськими. Такого роду паралелі сягають давніх часів. «Новгородци бо изначала, и Смолняне, и Кыяне, и Полочане и вся власти, яко на думу, на веча сходятся, на что старцишии сдумають, на томъ же пригорода стануть»⁵⁵ – зазначено в Лаврентіївському літописі під 1176 р. Проте таке порівняння Полоцька з Новгородом та Псковом, на нашу думку, було не лише даниною традиції. За подібними паралелями необхідно вбачати насаперед намагання автора «Повісті» продемонструвати рівнозначність цих міст стосовно давніх місцевих вічових традицій та прав.

Аналіз документів з історії Полоччини засвідчив, що наприкінці XV ст. стосунки між представниками місцевої влади Полоцька та Новгорода були далеко неоднозначні. На жаль, у нашому розпорядженні дуже мало матеріалів стосовно відносин між цими містами. Тому в жодному разі не можна казати про якісь установлені схеми у полоцько-новгородських відносинах або визначати певні тенденції у стосунках між ним. У нашому розпорядженні є лише листування полоцького намісника Яна Юрійовича Заберезинського (1487–1496 рр.) з новгородським намісником Яковом Захарійовичем. Заберезинський виступив ініціатором переговорів з московським воеводою князем та намісником Новгорода з приводу укладення миру між ВКЛ та Московською державою. У посланнях Заберезинського новгородського наміснику звертають на себе увагу наступні моменти. У грамотах до Новгорода, на відміну від його ж послань до Риги, на першому місці стоїть інскрипція, в посланнях до Риги – інтитуляція. Також Заберезинський в своїх грамотах до Москви та Новгорода ніколи не називає себе маршалком. У грамоті до ризьких ратманів Ян Юрійович вживає традиційний термін, що свідчить про рівноправ'я сторін, – «поклон». Тоді як у посланні до новгородського намісника він вживає термін «челобитье»: «Сю грамоту прислалъ въ Новгородъ к Якову Захарьичю панъ Янъ Заберезской. Господину и дяди моему милому, пану Якову Захарьиничю, воеводци Великого Новагорода отъ Яна Юрьевича, пана троцкого, намѣстника полотского, челобитье»⁵⁶. Певне, «челобитье» було якоюсь мірою новиною у відносинах полоцького та новгородського намісників. Недаремне Яків Захарійович запитував Івана III, що йому варто писати у своїй відповіді – «челобитье» чи «поклон»⁵⁷. Слово «уклін» на теренах Московії сприймався з деяким відтінком нерівноправності⁵⁸. На думку А. Хорошкевич, все це свідчить про те, що полоцький намісник вважав себе рангом нижче намісника Великого Новгорода та намагався здобути його прихильність⁵⁹.

Спробуємо тепер змалювати портрет автора «Повісті». Отже, літописець був добре знайомий з Полоцьком та його передмістям. Йому були відомі особливості внутрішнього життя Полоцької землі та її традиції. Можливо, автор «Повісті» мав доступ, або якимось відношення до міської чи намісницької канцелярії, так як у тексті «Повісті» відобразилася специфічна термінологія, характерна для полоцьких послань. Безсумнівно, літописець був литвином за походженням, католиком за віровизнанням (з огляду на те, під яким кутом зору подається інформація про життя та діяльність шанованих у Полоцькій землі святих).

За фінальними словами «Повісті» «а полочане потом почали за ся вечом справоватися, как у Вццликом Новегороде и Пьсковцц, а пана над собою не мели»⁶⁰ [курсив мій. – М. Ф.] можна побачити натяк на відносини між полочанами та полоцькими намісниками. Великого князя в Полоцьку величали «осподарь», намісника називали «паном» та «господином». Можливо, і сам автор «Повісті» мав відношення до місцевої влади Полоцька.

Як вже було зазначено на початку, головна ідея «Повісті про Полоцьк – довести давні права Литви на Полоцьк та Полоцьку землю. В цьому текст «Повісті» абсолютно узгоджується з текстом «Хроніки». А отже, автори/замовники «Повісті» були добре обізнані з ситуацією на литовсько-московському кордоні. Москву у складі посольства ВКЛ часто навідували полоцькі намісники і тому були добре обізнані з намірами Московії. З іншого боку, внутрішнє життя Полоччини, на відміну від життя «земель далеких» – Київської та Волинської, було більш відкритим для столичного Вільна. Тому особливості полоцького життя, його своєрідні порядки були добре відомі у колі литовських магнатів та аристократів (які й були ініціаторами створення «Хроніки»). Полоцькі намісники (а серед практично не було полочан)⁶¹ були для Полоцька зв'язком зі столичним Вільно та навколишнім світом, так як всі вони в різний час входили до складу великокнязівської ради, були членами посольств до Московської держави та виконували дипломатичні доручення великих князів литовських і королів польських.

Дослідники білорусько-литовського літописання розходяться у визначенні ініціаторів створення «Хроніки». Серед них можна виділити тих, хто вважає, що ініціаторами були литовські аристократи Гольшанські⁶², та тих, хто робить ставку на литовських магнатів Гаштольдів⁶³. Кожна група дослідників підкріплює свою думку рядом зважених аргументів. Ми ж додамо ще один аргумент на користь версії про авторство панів Гаштольдів.

Розвиваючи версію про Гаштольдів, як ініціаторів створення легенди⁶⁴, М. Улащик наголошує на зв'язку представників роду Гаштольдів з Новогрудком⁶⁵. Згідно з «Хронікою», у Новогрудку князували прямі нащадки Палемона (князі Литви та Жемайтії – нащадки другорядних діячів, васалів Палемона). У Полоцьку, як відомо, також сиділи прямі нащадки Палемона: син засновника Новогрудка Ердівіла Мингайло розбив полочан і став князем полоцьким, одночасно залишаючись і князем новогрудським.

Проте Гаштольди на початку XVI ст. були пов'язані не лише з Новогрудком, а також з Полоцьком. У 1513–1519 рр. полоцьким воєводою був один із визначних

представників роду Гаштольдів – Альбрехт Мартинович Гаштольд. Про його діяльність на посаді полоцького воєводи збереглося небагато інформації. Так, у березні 1513 р. Альбрехт Гаштольд разом з маршалком Іваном Ходкевичем в якості послів прибули до Познані, де тоді перебував Сигізмунд I, з повідомленням про напад московського війська на Смоленськ та проханням, щоб поляки якнайшвидше відпустили короля до великого князівства і були «радні и помощни напротивко тому неприятелеві королевского маестату»⁶⁶. Навесні 1514 р. полоцький воєвода Гаштольд отримав для Полоцька «пороху 20 каменей ваги» та «40 гаковниць»⁶⁷. В цьому ж році Сигізмунд I наказав воєводі полоцькому, старості бельському пану Альбрехту Гаштольду «мцсто нам новосадити на Нарви рѣце»⁶⁸.

Якщо припустити, що ініціаторами «Повісті про Полоцьк» та «Хроніки» були ті ж самі особи, найбільш вірогідною кандидатурою на роль автора/ініціатора створення легенди про Полоцьк представляється Альбрехт Гаштольд.

Насамкінець, зазначимо, що невелика за обсягом легенда про Полоцьк акумулювала в собі всі особливості буття Полоцької землі початку XVI ст. з точки зору людини (не полочанина, а литвина), що певний час жила її життям. «Повість про Полоцьк» легендарної частини другого зводу білорусько-литовських літописів є маловідомим, але надзвичайно цікавим джерелом з історії Полоччини. Запропонована автором візія є лише вступом до подальших ґрунтовних розробок даного питання.

¹ Дмитрієва р. П. Сказание о князях владимирских. – М.-Л., 1955. С. 87–88.

² Там само. С. 202.

³ Там само. С. 100.

⁴ Назву «Повість про Полоцьк» вперше застосував М. Улащик. Див. Улащик Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – М., 1985. – С. 163.

⁵ Згідно з літописами Красинського та Євреїнівським, князем полоцьким одразу після захоплення Полоцька став син Мингайла Гінвіл. ПСРЛ. – Т. 35: Летописи белорусско-литовские. – М., 1980. – С. 130, 216.

⁶ Там само.

⁷ Там само. – С. 130, 147, 175, 195, 216.

⁸ Там само. С. 147, 175, 195.

⁹ У 20-ті рр. XVI ст. було створено «Хроніку Великого князівства Литовського та Жмоїтського», в якій викладалася історія ВКЛ від легендарного князя Палемона до Гедиміна. В її основу покладено легенду про походження литовських князів та шляхти від римських аристократів. Приблизно в цей же час «Хроніку» було об'єднано в одному зводі з «Літописцем великих князів литовських» та частинами білорусько-литовського літопису 1446 р. Див. Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў. – Мн., 1969. – С. 157–158.

¹⁰ Дворниченко А.Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). Основные политические черты социального и политического строя. Пацута В.Т. Образование литовского государства. – М., 1959. – С. 318.; Рукавишников А.В. Об организации власти в Полоцке в конце XII – середине XIII века. // Вопросы истории. – № 3. – С. 116–123.; Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – СПб., 2008. – С. 267–276.; Флоря Б.Н. Историческая традиция об общественном строе средневекового Полоцка // Отечественная

- история. – 1995. № 5. – С. 110–116.; *Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю.* Города-государства Древней Руси. – Л., 1988. На основі цього невеличкого літописного сюжету дослідники робили абсолютно різні висновки про організацію влади у Полоцьку в XII–XIII ст.
- ¹¹ *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С. 163.; *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 154. Улащик зазначив, що «повесть о Полоцке стоит как-то в стороне от всего остального сказания».
- ¹² *Заяц Ю.А.* История белорусских земель X – первой половины XIII в. В отображении летописей и хроник Великого княжества Литовского // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 12. – Мн., 1997. – С. 88–89.
- ¹³ *Заяц Ю.А.* Указ. соч. – С. 90.
- ¹⁴ Згадується побіжно для визначення напрямку руху Ольговичів на м. Стрежев. ПСРЛ. – Т. 2. – С. 210.
- ¹⁵ *Татищев В.Н.* «История Российская». – Т. 2. – М., 1963. – С. 199. На думку Заяця Татищев та укладач легенди про Гінвіла користувався аналогічними чи близькими літописами.
- ¹⁶ *Татищев В.Н.* Указ. соч. – Т. 1. – М.-Л., 1962. – С. 199.
- ¹⁷ *Толочко А.П.* «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – К., 2005. – С. 21. Піддавши критиці «татищевські звістки», дослідник не ставив під сумнів репутацію Татищева-історика, а намагався зруйнувати його репутацію «літописця».
- ¹⁸ *Татищев В.Н.* Указ. соч. – Т. 4. – М.-Л., 1964. – С. 47.
- ¹⁹ *Толочко А.П.* Указ. соч. – С. 170.
- ²⁰ *Татищев В.Н.* Указ. соч. – Т. 3. – С. 261.
- ²¹ *Татищев В.Н.* Указ. соч. – Т. 4. – С. 414.
- ²² «Тогда он (Кунос) там поселил сына своего Кернуса, и назвалося тое местцо по Кернусе Керново...». ПСРЛ. – Т. 35. – С. 146.
- ²³ *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 146.
- ²⁴ ПСРЛ. – Т. II. – С. 419–420.
- ²⁵ Згідно з «Хронікою Биховця», «Хронікою» М. Стрийковського та «Хронікою Литовської та Жмоїтської», християнське ім'я Гінвіла було не Борис, а Георгій. ПСРЛ. – Т. 17. – С. 479.
- ²⁶ *Алексеев Л.В. Богданов В.П.* Западные земли домонгольской Руси в историко-археологическом осмыслении. – М., 2009. – С. 48.
- ²⁷ *Сапунов А.П.* Двинские или Борисовы камни. – Витебск, 1890. *Алексеев Л.В. Богданов В.П.* Западные земли домонгольской Руси. – С. 49–55.
- ²⁸ *Алексеев Л.В.* Археологические памятники эпохи железа в среднем течении Западной Двины // Труды Прибалтийской экспедиции. – Т. I. – М., 1959. – С. 300.; *Рыбаков Б.А.* Русские датированные надписи XI–XIV вв. // Свод археологических источников. – Вып. Е1–44. – С. 26–27.; *Його ж.* Календарь IV в. из земли полян // СА, 1962. – № 4. – С. 82.; *Сапунов А.П.* Вказ. пр.
- ²⁹ *Рыбаков Б.А.* Календарь IV в. из земли Полян. – С. 82.; *Сапунов А.П.* Вказ. пр.
- ³⁰ Ім'я Бориса, пов'язане з весняним аграрним молінням про врожай, повинно було, на думку полочан, спокутувати їх гріхи та забезпечити врожай. Див.: *Рыбаков Б.А.* Указ. соч. – С. 27.
- ³¹ *Алексеев Л.В. Богданов В.П.* Западные земли домонгольской Руси. – С. 50.; *Рыбаков Б.А.* Указ. соч.
- ³² Один з цих каменів Стрийковський оглянув сам, але напис повідомив, так, як передав йому «якийсь купець із Дісни». Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmodska i wszystkiej Rusi. – W-wa., 1766. – Т. I. – S. 233.
- ³³ *Ясинский М.Н.* Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – К., 1889.; *Якубовський И.* Земские привилеи Великого княжества Литовского // ЖМНП. – 1903. – № 4, 6.; *Пичета В.И.* Полоцкая земля в начале XVI в. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. – М., 1961.; *Юхо Я.* Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права в Беларусі. – Мн., 1992.; *Воронін В.* Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст. // Бел. гіст. агляд. – 1998. – Сш. 1.

- ³⁴ *Флоря Б.Н.* Историческая традиция об общественном строе средневекового Полоцка // Отечественная история. – 1995. – № 5. – С. 110–116.
- ³⁵ Там само. – С. 114.
- ³⁶ Час появи поширеної редакції другого зводу дослідники відносять до 40-х рр. XVI ст. *Чамярыцкі В.С.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 159–160.
- ³⁷ Син Володимира Святославича та полоцької князівни Рогнеди, Ізяслав був полоцьким князем.
- ³⁸ Далі слідував текст «Літописця великих князів литовських». ПСРЛ. – Т. 17. – С. 573.
- ³⁹ ПСРЛ. – Т. 7: Летопись по Воскресенскому списку. – СПб., 1856. – С. 253–256.; Т. 17: Западнорусские летописи. – СПб., 1907. – С. 593–600. – С. 211. Ця легендарна версія спирається на цілком реальні події, що описуються в давньоруських зводах – заслання полоцьких князів до Візантії у 1128 (1129) році. ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. Изд. 2. – Л., 1926–1928. – С. 207.
- ⁴⁰ *Дмитриева Р.П.* Сказание о князьях владимирских. – М.-Л., 1955. – С. 167.
- ⁴¹ ПСРЛ. – Т. 1. – С. 207.
- ⁴² Сам текст «Повісті» містить протиставлення поширеній на теренах Московії генеалогії литовських князів. Пор., у версії Спиридона-Сави «Гегиминик» – «слободщик» великого князя тверського, в «Повісті про Полоцьк» полоцько-литовський князь Гінвіл – зять великого князя тверського Бориса.
- ⁴³ Памятники старинной русской литературы, изд. Г. Кушелевым-Безбородько. – Т. 4. СПб., 1862. – С. 172–179. (текст житія). Про долю рештків Євфросинії Див.: *Дубровский М.* Житие преподобной Євфросинии Полоцкой. – Полоцк, 1877. – С. 10.
- ⁴⁴ *Сапунов А.П.* Католическая легенда о Параскеве, княжне Полоцкой. – Витебск, 1888.
- ⁴⁵ *Kodeks Dyplomatyczny katedry i diecezji Wilenskiej.* – Т. I. 138–1501. – Kraków, 1948. № 460. Полоцкие грамоты (ПГ) XIII – начала XVI вв. Составитель А.Л. Хорошкевич. – Ч. II. – М., 1978. – № 248–249.
- ⁴⁶ В цьому ж столітті було виготовлено і хрест-підробку, що нібито належав св. Параскеві. *Флоря Б.Н.* Историческая традиция об общественном строе средневекового Полоцка. – С. 112.
- ⁴⁷ ПСРЛ. – Т. 35. – С. 130.; Див.: С. 147, 175, 195, 216.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – С. 419.
- ⁵⁰ ПСРЛ. – Т. 15: Рогожский летописец. Тверской сборник. – М., 2000. – С. 495. За тверським князем Борисом «Повісті» також стоїть реальна особа – великий князь тверський Борис Олександрович (помер у 1461 р.), його дочка Марія в дійсності була першою дружиною Івана III.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Пор. у білорусько-литовських літописах: «и дал им , подным своим, волности и вѣщо мѣти и в звон звонити, и по тому ся справовати яко у Великом Новѣгородѣ и Пѣсковѣ». ПСРЛ. – Т. 35. – С. 130. Привілей Полоцькій землі 1511 р.: «Привилей бояром, мешчаном и всеи земли Полоцкой на права и вольности их вод луг привилеев великих князем Витовта, Жигимонта и Скиригаила». // ПГ. – Ч. III. – М., 1980. – С. 85–92.
- ⁵³ ПГ. – Ч. I. № 39–40. – М., 1977. – С. 114–118 (1409 р.); № 49, 51, 52. – С. 130 (20–30-ті рр. XV ст.), 132–134.
- ⁵⁴ Там само. – № 38. – С. 108–114.
- ⁵⁵ ПСРЛ. – Т. 1. – С. 260.
- ⁵⁶ Там само. – № 17. – С. 68. Пор. з його посланнями до Риги: «От пана Яна Юрьевича, маршалка короля его милости, намѣстника полоцкого, приятелем и сусѣдом нашим милым паном бурмистром и ратманом и рядцам мѣста Рижьского поклон с прительством». ПГ. – Ч. II. – № 200. – С. 121. Див. також №№ 197–199. – С. 115–120.
- ⁵⁷ Там само. – № 20. – С. 86.

- ⁵⁸ На думку К. Базилевича, це була форма звернення васала до свого сюзерена. *Базилевич К.В.* Внешняя политика Руского централизованого государства. Вторая половина XV века. – М., 1952. – С. 275. – ПГ. – Ч. III. Коментар А.Л. Хорошкевич до № 197. – С. 112–114.
- ⁵⁹ ПГ. – Ч. III. – М., 1980. Коментар до № 197. – С. 114.
- ⁶⁰ Пор. трохи вище в цьому ж літописі читаємо «мужики мешкають без господаря а зовутся и дручане». ПСРЛ. – Т. 35. – С. 146.
- ⁶¹ Полочанином був боярин Василь Корсак – полоцький намісник 30-х рр. XV ст. Див. ПГ. – Ч. I. – № 52. – С. 133–134. Полочанином міг бути і князь Іван Семенович (намісник у Полоцьку в 1409 р.). Див. ПГ. – Ч. I. – № 39–40. – С. 114–118.
- ⁶² *Ochmański J.* Nad Kroniką Bychowca. *Studia źródłoznawcze. Commentationes.* – Т. XII. – Warszawa, 1967. – S. 158.; *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 156.
- ⁶³ *Jakubowski J.* *Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unją Lubelską.* – W-wa, 1912. – S. 34.; *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С. 161–162.; *Семянчук А.А.* Беларуска-літоўвскія летапісы. – Гродно, 2000. – С. 38.
- ⁶⁴ На думку М. Улащика, ініціатором створення легенди був Станіслав Альбрехтович Гаштольд. Сама ж легенда, у тому вигляді в якому вона зафіксована в літописах, була створена не пізніше 1542 р. (рік смерті С. Гаштольда). *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С. 162. На думку ж В. Чемерицького, перша редакція «Хроніки» виникла раніше, в 20-х рр. XVI ст. *Чамярыцкі В.* Беларускія летапісы. – С. 158.
- ⁶⁵ Гаштольди чотири рази були намісниками та (з 1507 р.) та воеводами Новогрудка.
- ⁶⁶ *Acta Tomiciana.* – Кн. II. 1852. – № CCIV. – S. 177–178.
- ⁶⁷ Акты Литовско-Русского государства. Изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. I. (1390–1529). – М., 1900. – № 138. – С. 155–157 (29. 04. 1514 р.).
- ⁶⁸ Акты Литовско-Русского государства. – № 140. – С. 158–159. (27. 06. 1514 р.).